

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

ENYEDI GYÖRGY

10

AZ URBANIZÁCIÓS
CIKLUS ÉS A MAGYAR
TELEPÜLÉSHÁLÓZAT
ÁTALAKULÁSA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

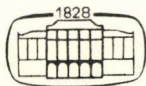

ENYEDI GYÖRGY

AZ URBANIZÁCIÓS
CIKLUS ÉS A MAGYAR
TELEPÜLÉSHÁLÓZAT
ÁTALAKULÁSA

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1982. DECEMBER 6.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982.
évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és
levelező tagok székfoglalói — önálló kötetben — látnak
napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982.
számú állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 3674 9

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1984, Enyedi György

Printed in Hungary

A magyar településhálózat átalakulása az elmúlt két évtizedben a kutatókat és a gyakorlati tervezőket egyaránt élénken foglalkoztatta. Mélyreható elemzések készültek a magyar településhálózat állapotáról, a felszabadulás utáni átalakulás irányairól. Ezekből az elemzésekből azonban igen eltérő következtetések születtek; ugyanazt a jelenséget hol a fejlődés jeleként, hol torzulásként értékelték. „Sohse tudott az igazsághoz / igazunk minket eljuttatni” — idézi Adyt mottóul egy, a településfejlesztési vitákról a közelmúltban megjelent cikk szerzője.* Nem is könnyű: a településváltozásokat másként érzékeli a benne lakó, a műszaki tervező, az igazgatási szakember, a gazdasági tervező, a társadalomtudományi kutató.

A közelmúlt éveiben a téma kilépett a szűken vett szaktudományok köréből: szociográfusok, közírók, a tömegkommunikációs eszközök figyelmét vonta magára. Érthető az érdeklődés: a település a *teljes* társadalmi tevékenység szervezeti-táji-műszaki kerete; és ez a keret jelentős részben megszabja a tevékenységek körét és formáit is. Életkörülményeink, a magyar társadalomban elfoglalt he-

*Vági Gábor: Településfejlesztés — vitákkal. *Kritika*, 1983. 2. sz. 13–14 o.

lyünk nemcsak iskolázottságunktól, foglalkozásunktól, jövedelmünktől, életkorunktól függ, hanem lakóhelyünktől, az életterünket megszabó településkörnyezettől is.

Miért éppen most nőtt meg az érdeklődés a terület- és településfejlesztés kérdései iránt? Semmiképpen nem azért, mert e téren éppen napjainkban tapasztalhatjuk a legnagyobb feszültségeket! Inkább *viszonylagos* jelentőségük nőtt meg, annak köszönhetően, hogy az elmúlt évtizedekben a településkörnyezet különbségeinél nagyobb jelentőségű társadalmi egyenlőtlenségeket számoltunk fel (mint pl. a mezőgazdasági foglalkozás jövedelmi hátrányát, vagy Budapest hatalmas ipari túlsúlyát). Ezenkívül természetszerűleg jelentkeznek településhálózatunk új fejlődési szakaszba lépésének konfliktusai. A konfliktusok a fejlődés természetes velejárói — s nem valaminő tervezési hibák. Tervezési hibák akkor következnek be, ha a település-átalakítással nem a normális társadalmi folyamatokat kívánjuk szolgálni, hanem fordítva: egy elképzelt településdogmába próbáljuk a társadalmi mozgásokat beszorítani.

Munkatársaimmal az elmúlt bő évtizedben a magyar településhálózat átalakulását vizsgáltuk. Kutatási eredményeinkkel vettünk részt az 1970-es évek nem formális, eltérő nézeteit hevesen ütköztető vitáiban. Az eredmények közé tartozott például a falusi településállomány elhaló, stagnáló és dinamikusan fej-

lődő részeinek feltárása; a 70-es évek településfejlesztési gyakorlata fokozódó városközpontúságának bizonyítása; a településfejlesztésben a tervutasítás jellegű központi elosztás túlzott mértékének megállapítása; a falu-város közeledés ellentmondásos jellegének megfogalmazása stb. Végül is, a viták eredményesnek tűnnek: településpolitikánk ma átalakulóban van.

A megújuló településpolitika tudományos megalapozásához nem elégséges a konfliktusok feltárása, hanem egy új fejlődési pálya lehetséges irányait kell kibontani. Ehhez néztem szerint a következők szükségesek:

1. A településhálózatot dinamikus rendszernek kell felfogni, amely egyensúlyi pályán halad. Valójában a településhálózat átalakulása olyan egyensúlyi helyzet keresése, amelyben a népesség térbeli, településenkénti eloszlása optimális a termelőerők fejlődése szempontjából.

2. Az egyensúlyi pálya meghatározásához eszerint szükséges a termelőerők területi eloszlási tendenciáinak feltárása és általában: településhálózatunk átalakulásának belehelyezése a modern urbanizáció tartós globális folyamataiba.

Előadásomnak az az *alaptétele*, hogy a magyar gazdaságot, a fejlődés intenzív szakaszába lépve, a termelőerők területi dekoncentrációja jellemezte; ennek megfelelően a településhálózatban is viszonylagos dekoncentrá-

ciós folyamatok indultak meg. A településszabályozás — és a településfejlődést erősen érintő ágazati szabályozások — azonban koncentrációs hatásúak maradtak, akadályozták az új egyensúlyi pálya kialakulását. Ismert konfliktusaink egy része ebből az ellenszabályozásból fakadt.

A tétel bizonyítására abból indulok ki, hogy *a modern urbanizáció ciklikus jellegű*, ebben koncentrációs és dekoncentrációs szakaszok váltogatják egymást. Elvetem tehát azt az elterjedt felfogást, hogy a városnövekedés mindent elsőprő áradása objektív fejlődéstörvény. Feltételezésem szerint a városnövekedésnek vannak expanzív és visszahúzódó szakaszai.

Ha az elmúlt két évszázad városnövekedését világméretekben tanulmányozzuk, a modern (az ipari forradalom utáni) urbanizációnak négy szakaszát különböztethetjük meg. Az egyes szakaszok „futása” nem azonos az egyes országokban: attól is függ, hogy mikor (milyen gazdaságtörténeti korszakban), milyen történelmileg kialakult településhálózattal, milyen társadalmi rendszerben lépnek be a ciklus egyes szakaszaiba. Az egyes szakaszok nem válnak el élesen egymástól, párhuzamosan is léteznek, egy-egy országon belül is, időben is. Fontos tanulság, hogy az egyes szakaszok — a modern urbanizáció kialakulási központjából, Nyugat-Európából — fokozatosan az egész Földön elterjednek, a helyi

módosulások ellenére globális jellegűek. Ezért használhatóak a magyar településhálózat átalakulásának prognózisához is.

A ciklus *első* szakasza a *városrobbanás*, a rohamos városnövekedés. Ez egyértelműen a népesség települési koncentrációjának időszaka. A szakasz kezdete az ipari forradalomhoz, általában a modern gazdaság elrugaszkodásához („take-off”) kapcsolódik. Nyugat-Európa e szakaszba a 18–19. század fordulóján lépett. Részben a korabeli technológiával összefüggésben, részben a már a középkorban kiépült széles városhálózat következtében az iparosodás a településhálózat mélységében kiterjedt. A városnövekedés e hálózat számtalan pontján megindult, nem korlátozódott – az egyébként szintén látványosan bővülő – nagyvárosokra.

Észak-Amerikában az ipari forradalom alapján városi jellegű településhálózatot talált. Az európai telepések mindenekelőtt városokat hoztak létre, főleg a kelet-atlanti parton, de a csendes-óceáni parton és a Mississippi-Missouri mentén is. Az észak-amerikai ipari forradalom – technológiája is és munkaerőforrása is – Európából táplálkozott. Az ipari forradalmat követő városrobbanás ezért főleg a kelet-atlanti parthoz kötődött. Az ipari forradalmat követően jött csak létre tömegméretekben a falusi Amerika – a fő agrárvidék, a Közép-Nyugat földjét csak bő évszázada törték fel.

Két, már említett tényező: Nyugat-Európában a városhálózat iparosodás előtti széles kiépülése, Észak-Amerikában az agrárövezet kései betelepülése nagy szerepet játszott abban, hogy e térségben a városi népesség viszonylag gyorsan többségbe került a teljes népességen belül.

A *fejlődő országok* napjainkban léptek-lépnek a modern urbanizáció útjára. A városrobbanás elemi erejű — ma a gyors városnövekedésnek a harmadik világ a színtere. A városi népességnövekedés négyszer gyorsabb, mint a fejlett országokban. Ez a fejlődés csak kevésbé kötődik az ipari forradalomhoz. Az ún. gyorsan iparosodó fejlődő országokban az ipari forradalom hatása kétségtelen. A fejlődő országok zömében azonban a városnövekedés inkább a falusi válságon, mint a városi gazdaság fejlődésén alapul. Az elmaradott társadalmi szerkezetű, túlnépesedett mezőgazdaságból hatalmas tömegek keresnek menedéket a városokban — anélkül, hogy ott megfelelő foglalkozásra lelnének. A fejlődő országok sokmillió nagyvárosaiban a lakosok nagy része — vagy éppen többsége — munkaalkalom híján élősdi, a nagyváros hulladékain tengődő réteggé válik. A városnövekedés csak néhány — a kisebb országokban egyetlen — nagyvárosra korlátozódik: nincs kis- és középvárosi hálózat. A Föld 38 négymilliónál népesebb városából 22 van a harmadik világban — de a városi népesség aránya az összes lakosból csak 30%.

A városrobbanás mai színterei — az esetek többségében — a legelmaradottabb gazdaságú, a legfalusibb országok. A falusi lakosság száma is gyarapszik (a magas természetes szaporodási aránynak köszönhetően), s az összes népesség 70–80%-át teszi ki.

Az urbanizációs ciklus *második* szakaszát relatív dekoncentráció jellemzi. A városnövekedés tovább tart, de jelentősen lefékeződik: a nagyvárosok központjaiban csökkenhet is a népesség, viszont gyorsan gyarapodnak az elővárosok. A falusi tér differenciálódik: dinamikus és hanyatló falvak csoportja válik egymástól. A gazdasági fejlődés intenzív szakaszára való áttérésnek felel meg ez az urbanizációs szakasz.

A legfejlettebb ipari országokban ez a szakasz a múlt század végén kezdődött és az 1950-es, 1960-as évekig tartott. A korábbi egyszerű falu-város ellentét helyébe a városi agglomerációk (urbanizált terek) és rurális térségek polarizációja lépett.

Századunk első felének urbanizációs elméletei ezt a szakaszt vetítették előre a jövőre is. A társadalmi haladást, a falu társadalmi hátrányainak és retrográd társadalmi elemeinek eltűnését az 1920-as évek szovjet építészei éppen úgy, mint Európa társadalmi érzékenységgű építészei a korábbi falusi településforma megszűnésében látták. Az Egyesült Államok keleti partvidékén, Boston és Washington között kialakult óriási városi agglomeráció, a

„mammutváros.” („Megapolis” — ahogyan a francia geográfus Jean Gottman elnevezte 1950-ben) pedig előképül szolgált arra, hogyan fogják a városi agglomerációk a lakott teret elfoglalni. Úgy tűnik azonban, hogy századunk prognózisaiban csak egyetlen a bizonyosság: hogy soha nem válnak be. A jelen nem folytatódik egyszerűen a jövőben. A legfejlettebb tőkés országok városi expanziója megállt, urbanizációjuk új (*a harmadik*) szakaszba lépett: a *dekoncentráció* (*dezurbanizáció*) szakaszába.

E szakaszban a városnövekedés megáll, a falusi népesség száma és aránya növekedni kezd. Ennek első jelei Nagy-Britanniában az 1950-es években mutatkoztak, a 60-as években egyre több fejlett tőkés országban bukkantak fel, s 70-es évtized tapasztalatai alapján már e szakaszt általános szabálynak nevezhetjük. Jellemzői:

— A városok növekedése után az agglomerációk bővülése is megáll (vagy lefékeződik) és a népességgyarapodás fő színterei az agglomerációktól távolabbi, rurális térségek. Az Egyesült Államokban 1970 és 1980 között a nem városi népesség gyarapodása négyszer gyorsabb volt, mint a nagyvárosi agglomerációké; ennek eredményeként a falusi népesség aránya jelentősen nőtt és 1980-ban ismét elérte az 1960. évi arányt.

— A népesség-dekoncentrációt jelentős részben a gazdaság-dekoncentráció mozgatta. A

60-as és 70-es évek fordulójának gazdasági konjunktúrája mindenütt jelentős vidéki ipar-telepítést hozott; az agrár-ipari integráció fejlődése pedig a mezőgazdasági foglalkoztatás szűkülését ellensúlyozta.

— A népességnövekedésnek a falusi térségekbe való áthelyeződése nem a *régi* falu újjáéledését jelenti. A növekvő nem városi települések nem agrárjellegűek, a lakóhely technikai civilizációs foka nem marad el a városokétól. A „falura” annyiban hasonlítanak, hogy méretük lehetővé teszi lakóhelyi közösségek kialakulását, a természetközeli életforma vitelét. Ez az új falusi expanzió — szelektív. Nem támasztja fel az elnéptelenedett falvakat, nem állítja meg mindenütt az elnéptelenedési folyamatot. A falvak egy része különböző okokból — pl. nagyon csekély, előregedett lakosság, mostoha mezőgazdasági-ökológiai feltételek, közlekedési elzártság stb. — nem tud bekapcsolódni a falvak újra-dinamizálódási áramába. A falusi térségen belül tehát tovább tart a népesség területi átcsoportosulása.

Vannak jelei egy újabb koncentrációs szakasznak, de e jelekből még nem rajzolható ki egyértelműen egy szabályos szakasz. (Ilyen jel a városközpontok megújhodása, — a közlekedés drágulása miatt — a napi munkába járási távolságok csökkenése.) Bizonyos, hogy az újabb koncentrációs szakasz — ha általánossá is válik, sokkal enyhébb lesz, mint az első

városi népességrobbanás volt. Nem jár együtt a falusi népesség érdemleges csökkenésével, inkább az elővárosok és a városközpont lakóinak arányát módosíthatja némileg az utóbbi javára.

A nemzetközi tendenciákat összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy az urbanizációs ciklus egészét eddig csak a legfejlettebb (tőkés) ipari országok futották be. A periférikusan fejlett ipari országok (köztük az iparosodott európai szocialista országok) a relatív dekoncentráció szakaszában vannak. A legfejlettebb országokat jelenleg a városi népességarány *csökkenése*, a legelmaradottabb országokat a viharos városnövekedés jellemzi.

Tekintsük át, hogy ez az általános településfejlődési modell hogyan érvényesül hazánkban!

Magyarországon a modern urbanizációs fejlődés — mint jól tudott — késve kezdődött a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva. Fontosabb azonban az a sajátosság, hogy a városrobbanási szakasz két részre tagolódik és vagy egy évszázadig tart. A két részt egymástól tartós stagnálási szakasz választja el; az első és a második „robbanás” társadalmi és gazdasági körülményei lényegesen különböznek.

Az 1860-as évek magyar ipari forradalmát követő városrobbanás szinte csak a magyar fővárosra korlátozódott. A gyorsan gyarapodó bányász- vagy vasgyári telepek nem tudtak teljes értékű várossá válni. A legnépesebb

vidéki városok nagy része mezőváros volt és maradt.* Az ipari forradalom ágazati jellege (élelmiszeripar, bányászat, egyes kohászati ágak) sem orientálta az ipart egyértelműen a városokba. Az ipari forradalom után még évtizedekig roppant jelentős maradt a szét-szórtnan települő kisipar.

A magyar ipari forradalomban igen nagy szerepet játszott az infrastrukturális fejlesztés. 1870 és 1890 között az összes beruházás 60%-a jutott a háttérágazatba. A századfordulón a magyar főváros modern nagyváros volt, messze kiemelkedett Délkelet-Európa városai közül; az országban sűrű vasúthálózat épült ki; olyan innovációk, mint a városi tömegközlekedés, közvilágítás, telefon stb. Nyugat-Európához képest csekély késedelemmel jelentek meg hazánkban. Az ipari forradalom folyamatát azonban az I. világháború, majd a trianoni béke következményei, továbbá a társadalmi elmaradottság konzerválódása megakasztották. A két világháború között a magyar gazdaság gyakorlatilag stagnált. A városnövekedés szinte csak a fővárosra korlátozódott.

A második városrobbanás a szocialista iparosításhoz kapcsolódik, az 1950-es, 1960-as években. Az ehhez társuló városi népességnövekmény a magyar településhálózatban sokkal arányosabban jelent meg, mint az első városrobbanás idején. A 60-as évektől, tervszerű

*A középkori városok egy része hanyatlásnak indult.

fejlesztés eredményeként, kibontakozott a vidéki közép- és ún. nagyvárosok hálózata. Az urbanizációs ciklus első szakasza végül is úgy zárult le hazánkban, hogy a városhálózat „alsó” szintjeinek teljes kiépülése még nem történt meg; a falusi szektor – gazdaságilag is – erős maradt, s a városi népesség nem került többségbe az összes népességen belül.

A második városrobbanás sokban különbözött az elsőtől. Az iparosítás jóval nagyobb méretű, korszerűbb szerkezetű volt, s mélyreható társadalmi változásokkal járt együtt. Kezdetben mesterséges falusi válságot teremtettek, részben azért, hogy az extenzív iparosításhoz szükséges munkaerőt a falu elhagyására bírják. A 60-as években a mezőgazdaság gyors korszerűsödése is megkezdődött. Kedvezőtlen vonás, hogy az infrastrukturális fejlesztés mindvégig háttérbe szorult (ez is gátolta a nagyobb arányú városba költözést) és a feltétlenül szükséges minimumra korlátozódott. Az infrastrukturális hiány a településhálózat átalakulásának fő feszültségforrásáva „lépett” elő.

Úgy vélem, hogy az 1970-es években a magyar településhálózat belépett a ciklus második szakaszába, a *relatív dekoncentráció* szakaszába, amely ismétlem, az intenzív gazdasági fejlődés időszakának felel meg.

Az elmúlt évtized fejlődésében mind a termelőerők elhelyezkedésében, mind a településhálózat átalakulásában dekoncentrációs jegyek állapíthatók meg.

A termelőerők dekoncentrációjának tudatos és tervszerű volt az állami irányítása. A vidék iparosításának programja, a mezőgazdaság területileg differenciált állami támogatása ebbe az irányba hatott. A budapesti ipar az ország ipari munkáslétszámából 1964-ben még 51%-kal, 1982-ben már csak 25%-kal részesült. Az ipar nemcsak a vidéki városokba telepedett. Jelenleg 1000 községben – vagyis minden harmadik községben – van 10 főnél többet foglalkoztató, gyáripari jellegű telephely. Ezekben 370 000 főt foglalkoztatnak. Ha a termelőszövetkezetek ipari műhelyeiben dolgozókat (kb. 65 000 fő) ehhez hozzáadjuk, akkor a községek ipartelepein dolgozók száma kb. azonos a budapesti ipartelepek dolgozóival. Ez az ipar területi eloszlásának roppant jelentőségű megváltozását jelenti.

A termelőerők térbeli dekoncentrációját támogatta a természeti erőforrások gazdasági felértékelődése. Ez részben szénbányászati körzeteink újjáéledését, részben – mezőgazdaságunk sikeres modernizálásával együtt – agrártájaink megnőtt gazdasági stabilitását eredményezte. Az agrár-ipari integráció előrehaladása olyannyira bővítette az élelmiszergazdasági szektor foglalkoztatási képességét, hogy a 80-as évek elején a mezőgazdasági vállalatoknál nőtt (míg az ipari vállalatoknál csökkent) a foglalkoztatottak száma. A szerény gazdasági növekménynek is a növekvő részét adta a falusi gazdasági szektor.

A relatív dekoncentráció jegyei kimutathatóak a településhálózatban is. Lelassult a városok növekedése általában, a nagyvárosoké különösen (1. táblázat). Kibővült a kisvárosok köre, s többségüknek gyorsan nőtt a népessége is. Budapest vándorlási nyeresége évi 3–5000 fő, ami egy 2 milliós nagyváros esetén jelentéktelen. A nyolcvanas években a főváros lakossága csökkenni kezdett. Tíz év (1970–1980) alatt 600 ezer fővel nőtt az országban a városi népesség. Ám ebből mindössze 200 ezer főt tett ki a bevándorlás többlete, a többit a városok természetes szaporodása és a közigazgatási várossá nyilvánítás adta! Nem megalapozott tehát „városba tódulásról” beszélni; a faluról városba vándorlás csak kismértékben módosította a népesség területi eloszlását. Nagyon belénk rögződött a kép, hogy a falvakban nagy a gyermekáldás, azután a népességfelesleg a városokba vándorol; hazánkban már régen nem ez a valóság.

1. táblázat
A NÉPESSÉGVÁLTOZÁS
TELEPÜLÉSKATEGÓRIÁNKÉNT (%)

Időszak	Budapest	Vidéki városok	Községek
1960–64	+7,35	+9,33	–3,31
1965–69	+4,55	+8,31	–2,45
1970–74	+2,75	+9,22	–2,68
1975–79	+0,15	+7,03	–0,62

A relatív dekoncentráció szakaszára utal a városi agglomerációk általános megjelenése az ország térképén. Budapest e szakaszba is évtizedekkel korábban lépett, mint vidéki városaink: agglomerációs gyűrűjének települései már a századfordulón gyorsabban gyarapodtak, mint a város közigazgatási határain belüli népesség. Hosszabb ideje tart a városközpont népességcsökkenése, a korábbi ipari városnak tercier várossá való átalakulása. A 70-es években a jelenség általánossá vált, bár a peremközségek gyakori adminisztratív bekebelezése a folyamat statisztikai kimutatását nehezíti. 1980-ban az ország lakosságának 60%-a lakott különböző fokozatú agglomerációkban (településegységekben), s ezekben dolgozott az iparban foglalkoztatottak 3/4-e (2. táblázat).

Végül, a szakasznak megfelelő a falusi településállomány differenciálódása is. A községek egy csoportja gyorsan urbanizálódik, népességét megtartja, gyakran növeli is. Egy részük kisvárosi funkciókat tölt be s várossá nyilvánításuk indokolt — mintegy 40 ilyen nagyközségünk van. Más községeink földrajzi fekvésüknek köszönhetően mutatnak dinamizmust (városközeliség, a fő közlekedési—urbanizációs tengelyek mentén történt elhelyezkedés, üdülőövezeti fekvés). Legfontosabb agrártájainkon a — többnyire népes — falvak lakosságukat lassan veszítik, a stabilitás és a bizonytalanság egyidejűleg vannak jelen,

2. táblázat
AZ AGGLOMERÁCIÓK JELENTŐSÉGE AZ ORSZÁG
TELEPÜLÉSHÁLÓZATÁBAN, 1981

Az agglomeráció megnevezése	Az agglomerációba tartozó települések				
	száma (központtal együtt)	népessége	ipari foglalkoz- tatott	lakásállo- mánya	kiskeres- kedelmi forgalma
Budapesti agglomeráció	44	23,2	27,9	24,2	30,2
Budapesti aggl. külső gyűrű	47	2,0	0,9	1,9	1,3
Vidéki agglomerációk	78	4,8	7,4	4,5	5,5
Agglomerálódó térségek	140	5,5	7,8	5,4	6,9
Urbanizálódó térségek	42	3,1	5,3	3,0	3,5
Nagyvárosi településegységek	155	12,3	13,8	11,9	13,8
Kisebb településegységek	89	4,9	6,5	4,4	5,3
Város csoportok	40	4,6	5,5	4,8	5,0
Településegységek összesen	635	60,4	75,1	60,1	71,5

Forrás: számított adatok Területi Statisztikai Évkönyv 1981 (Budapest, KSH, 1982) alapján

de — ha infrastrukturális elmaradottságuk mérsékelhető — jó esélyük van a fejlődés fő vonalának követésére. A magyar községek nagy része a hanyatlás jeleit mutatja: lakossága gyorsan fogy, intézményei elhagyják, gazdasági létalapja gyengének bizonyul. A magyar falu soha nem volt egyveretű — hiszen Erdei Ferenc az 1930. évi népszámlálás alapján is több falutípust különböztetett meg — de soha nem volt olyan differenciált, mint napjainkban. A községek átlagadatai egyre inkább a szélsőségeket elfedő absztrakciók s nem a többség jellemző jegyei; egyre kevésbé van értelme általában a magyar falu helyzetéről beszélni. A faluhálózaton belül helyi központok kiemelkedése, népesség-átcsoportosulás folyik: ez is szabályos eleme a relatív dekoncentrációs szakasznak.

Ugy tűnik tehát, hogy a magyar településhálózat átalakulása szabályosan követi a globális urbanizációs szakaszokat. Természetesen, sajátos vonások is kimutathatóak. Ilyenek: a) A falusi népesség aránya — történelmi okok és a nagyüzemi mezőgazdaság népességmegtartó ereje miatt — nagyobb, mint a fejlett ipari országokban volt a ciklus hasonló szakaszában. Helytelen lenne ezt a tényt akár jónak, akár rossznak minősíteni — ez következett sajátos történelmi utunkból. A magyar városodottság viszonylag alacsony fokából következik, hogy a kisvárosi hálózat további bővülése a dekoncentrációs szakasz egyik jel-

lemzője lehet. *b)* A falu és város jelentős társadalmi és jövedelmi közeledése, ami miatt a falusi jövedelem-színvonal hazánkban általában nem taszító tényező. *c)* Az ország teljes lakosságának csökkenése, ami miatt a települések többségében elkerülhetetlen a népességfogyás. *d)* Az infrastruktúra alacsony színvonala, ami a falu-város kapcsolatokat nehezíti. *e)* A nagyüzemi mezőgazdaság, amelynek mobillabb a munkaereje, mint a családi farmoké, de szélesebb munkahely-választékot is kínál. *f)* A később bemutatandó ellenszabályozás, a falvakat sújtó számtalan hátrány, amely mesterségesen meghosszabbítja — legalábbis egyes elemeiben — a városrobbanási időszakot.

Az 1970-es évek településpolitikájának gyakorlata részben támogatta az új urbanizációs szakaszt, részben ellene szabályozott. Támogatta annyiban, hogy elősegítette a középvárosi hálózat megerősödését és a kisvárosi hálózat bővülését. Megteremtődött Magyarország modern városhálózata — ilyen ugyanis nem létezett sem a két világháború közötti Magyarországon, sem az I. világháború előtti Magyarországon. Budapest és néhány polgárosult városunk szigetként emelkedtek ki a mezővárosok és hagyományos falvak tengeréből, nem kapcsolódtak össze hálózattá. A városhálózat kibővülése, a városhiányos területek összezsugorodása a termelőerők regionális kiegyenlítését is elősegítette, az életkörülmények közeledését is könnyítette. A falusi lakosság életkö-

rülményeit nemcsak az alapellátás színvonala, hanem a városi szolgáltatások elérhetősége is megszabja — ez utóbbi pedig jelentős mértékben függ a kisvárosi hálózat sűrűségétől.

Érvényesült ellenszabályozás* is, a következő vonatkozásokban:

(1) Az 1971-ben törvényerőre emelt Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK) elveiben is, alkalmazásában pedig különösen koncentráló hatású volt. Az OTK a *központok* fejlesztési terve: részletes listákat tartalmazott egy-egy település hierarchia-szint lakosainak számáról, szolgáltató-intézményeinek összetételéről. Nem tisztázta központok és vonzott területek viszonyát, nem ismerte fel a kialakuló településegységeket; az alapellátást eleve hierarchizáltan tervezte meg (pedig e fogalomnak éppen az a definíciója, hogy minden állampolgár részére lakóhelyén biztosítandó); nem tartalmazott elképzelést a magyar települések mintegy 2/3-ára (az „egyéb”, jelen elnevezés szerint „alapfokú” településekre). Az OTK-t széles körben vizsgálták: 1981-ben kisebb mértékben módosították, jelenleg lényeges átalakításán dolgoz-

*Ezt nem úgy értelmezem, hogy a központi szabályozás meg akarja akadályozni az új településformáló folyamatok kibontakozását. A régi szakasznak megfelelő szabályozások, szervezetek, irányítási eszközök és célok változatlansága (vagy nagyon lassú változása) azonban objektíve gátolja az áttérést az új fejlődési pályára. Ezt tapasztalhatjuk az intenzív gazdaságfejlesztési szakaszra való áttérés esetén is.

nak. Az OTK hosszú távú fejlesztési koncepció volt és nem középtávú tervutasítás-gyűjtemény, ám a megyei településfejlesztési politikákban, a IV. és még inkább az V. ötéves tervben a fejlesztési eszközök egyre szélsőségesebb települési koncentrációjának igazolására is használták. A koncepció fő hibája talán éppen az, hogy ideológiai alapul szolgált a túlzottan koncentrált településfejlesztési politikához.

(2) Koncentráló jellegű maradt a településfejlesztés pénzügyi elosztásának mechanizmusa. Jóllehet, az 1971. évi III. tanács törvény a helyi tanácsok önállóságát jelentősen növelte, ez az önállóság — említést érdemlő saját erőforrások híján — tartalom nélkül maradt.

Amennyiben a településekben keletkező gazdasági erőforrásokat túlnyomórészt elvonják, akkor egy-egy település fejlődési esélye a központi források elosztásától függ. E forrásokat pedig az 1970-es években fokozódó mértékben összpontosították a városokba. (A központi forrásoknak 1968-ban 22%-a, 1980-ban 10%-a jutott a községekbe — ahol ez utóbbi évben az ország népességének 47%-a élt.) E szélsőséges helyzetet jelentős részben nem a megyei tanácsok sokat bírált város- (sőt: székhely-) centrikus fejlesztési politikája eredményezte, hanem ágazati döntések. A tanácsok rendelkezésére álló fejlesztési alapnak 67%-át ugyanis (a 70-es évek végén) *célcsoportos* (központilag előírt és finanszíro-

zott) lakásépítésre, 13%-át pedig közművesítésre *kellett* fordítani. Ha hozzátesszük, hogy a közegészségügyi és közoktatási beruházásokat is központilag szabják meg, látható, hogy a megyei tanácsok a központi fejlesztési alapoknak csak csekély részével rendelkezhetnek saját megítélésük szerint. Ez logikusan arra ösztönözte a megyei tanácsokat, hogy községeikből minél több erőforrást vonjanak el.

A központi fejlesztési alapok 2/3-át igénybevevő célcsoportos lakásépítkezések túlnyomórészt lakótelepi formában valósultak meg, tehát eleve a városokra – közülük is főleg a nagyobb városokra – korlátozódtak.

(3) A hetvenes években jelentős – a településfejlesztési politikától független – centralizációs folyamatok játszódtak le az irányító és ellátó szervezetekben, amelynek következtében településeink többsége mindennemű helyi szervezet nélkül maradt, csupán lakóhely-funkcióját tartotta meg. A tanács, a tsz-központ, az ÁFESZ, az iskola megszűnése a települések életképességét erősen csökkenti.

Csak néhány példát szeretnék említeni a centralizációs folyamat méretére. 1960-ban például csaknem valamennyi községünkben (3210-ből 3024-ben) volt önálló tanács. A 60-as évek végén kezdődött meg – az igazgatás korszerűsítése érdekében – a tanácsok összevonása: 1981-ben már csak 679 önálló és 715 közös tanács maradt. Több mint 1600 községben – tehát a községek 53%-ában –

már nincs tanács! Az iskolakörzetesítés keretében 1974 és 1977 között — 3 év alatt — az összes iskola 40%-át zárták be. Az ÁFESZ-ek — a falunak lakossági részvételre támaszkodó általános kereskedelmi szervezetei — száma 1960 és 1980 között 80%-kal (!) csökkent az összevonások következtében.

E rohamos centralizáció indoka minden esetben: korszerűsítés, gazdaságosság, hatékonyság. Megtámadhatatlan indokok. Igazukat nem is könnyű megítélni, hiszen az ítéletnek nem lehet kizárólagos alapja a településfejlődésre gyakorolt hatás. Az iskolakörzetesítésnek például a szakosított oktatás elterjesztése, ezzel a továbbtanulási esélyek regionális egyenlőtlenségeinek csökkentése a célja — és ha ezt jól szolgálja, akkor nem szabad sajnálkoznunk a kis, bezárt falusi iskolákon. Végül is, a településfejlesztés nem öncél: különböző településtípusokban élő honfitársaink anyagi-kulturális jólétét, társadalmi esélyegyenlőségét kell szolgálnia. A centralizációs folyamatok vizsgálata azonban megalapozottá teszi a gyanút, hogy az öncélú, divatból történt, előkészítetlen összevonások, a „minél nagyobb, annál jobb, gazdaságosabb, sőt: annál szocialistább” nehezen kikezdhető rögeszméje is nagy szerepet játszott. E feltételezés bizonyítékai:

a) az összevonások gyorsasága (pl. az iskolakörzetesítés esetében) és előkészítetlensége,

ami rengeteg elkerülhető gondot okozott a lakosság széles rétegeinek;

b) az összevonások ígért gazdasági eredményeinek elmaradása (pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében, ahol a legnagyobb gazdaságok csoportjának teljesítménye egy évtizeddel az összevonási kampány után is átlag alatti);

c) az összevonások igénye többnyire nem az érintett szervezetekben érik meg, hanem kívülről kezdeményezett;

d) az igazgatási összevonásokat olyan helyi társadalmi (politikai, kulturális, sport- stb.) szervezetek összevonása is követte, amelyek öntevékeny állampolgári szervezetek voltak, az igazgatás korszerűsítéséhez igazán semmi közük.

A 70-es évek vázolt ellentmondásos településfejlődésének következtében a falu és város közeledése – politikánkunk hosszú ideje fontos célkitűzése – is ellentmondásosan alakult. Igen jelentős volt a társadalmi kiegyenlítődés. A községekben élő kereső népesség 59%-a tartozott a munkásosztályhoz 1980-ban (Budapesten: 49%), és 16%-a szellemi foglalkozású volt. A mezőgazdaság a községi népességnek már csak 30%-át foglalkoztatja, de a 30% sem nevezhető „parasztnak.” A magyar mezőgazdaságban már csak 675 ezren végeznek fizikai munkát, többségük már valamilyen szakképzettséget szereztve – 39%-uk kifejezetten nem mezőgazdasági – ipari, szállítási, ke-

reszkedelmi — munkakörökben dolgozik. Az életkörülmények kiegyenlítődése már nem volt ilyen egyértelmű. Kiegyenlítődés volt kimutatható pl. a lakások minőségi mutatóiban vagy a vezetékes vízellátásban. A községi átlagadatok azonban — mint már jeleztem — félrevezetőek lehetnek. Érdemes megjegyezni, hogy az ún. alapfokú településekben, a „valóságos”, központi szerep nélküli falvakban, egy sor alapvető ellátási mutatóban (pl. egy háztartásra jutó elektromos áramfogyasztás, kiskereskedelmi fogyasztás) *nőtt* a távolság a városok mutatóitól. Az intézményhálózat centralizációja is ezt a településcsoportot érintette kedvezőtlenül. A viszonylagos távolodás mintegy 1,5 millió állampolgár életét befolyásolta, mintegy felük gyorsan hanyatló, halmozott hátrányokkal jellemezhető településben élt. Ez a méret — és területi kiterjedése — komoly figyelmet érdemel.

A 70-es évek településfejlődésének ellentmondásai kormányzati szinten is ismertek. A településkoncentrációs folyamatok megváltoztatását írta elő a VI. ötéves tervtörvény (pl. az alkalmas községek népesség-megtartó képességének fokozásával); új településpolitikai koncepció előkészítése folyik. Nézetünk szerint a szükséges változtatások fő irányai a következők:

1. A helyi tanácsok gazdasági önállóságának fokozása, a lakóhelyi demokrácia erősítése. Ez részben *gazdasági* szabályozási változtatást

igényel: növelni kell a helyben maradó pénzügyi források arányát. Érdekeltté kell tenni a helyi tanácsokat saját forrásaik bővítésében. Ennek az lehetne a fő formája, hogy a településekben működő *valamennyi* gazdasági szervezetnek, egységes és logikus jogszabályok alapján, kötelezően és nem jótékonysági formában, a településhasználat mértékében, részt kell vállalniuk a településfejlesztésben. A lakosság településfejlesztési tehervállalását pedig közelíteni kell a különböző településtípusok között.

A helyi erőforrások arányának növelése nem teszi feleslegessé a központi elosztást. Enélkül a differenciálódás különösen szélsőséges formákat öltene. A helyi erőforrásoknak nagyjából az alapellátás fejlesztését és fenntartását kell szolgálnia, a központi erőforrásoknak a regionális léptékű – több településre kiható – fejlesztéseket. Központi támogatás szükséges különböző települési hátrányok mérséklésére. Célszerű lenne a központi támogatás egy részét normatív úton – pl. a lakosság számának megfelelően – minden településbe, vagy az elmaradott települések meghatározott körébe eljuttatni. Végül: a helyi és a juttatott pénzügyi források felhasználási módjáról a helyi tanácsnak – a lakosság bevonásával – kell döntenie, a helyi szükségleteknek és igényeknek megfelelően.

Szükségesnek látszik olyan *politikai-szervezeti* változtatás is, amely megfelelő teret

biztosít a települési önkormányzatnak, a települési érdekképviselőnek. Ezért nézetem szerint a tanácsok választott testületeinek, a népképviselőnek összevonása nem követheti az igazgatási összevonásokat, hiszen ennek más a funkciója, mint a közigazgatásnak. A társközségek jelenlegi tanácsi képviselője nem megfelelő. Lehetővé kell tenni, hogy minden településnek újra legyen saját választott képviselőtestülete.

2. A települések intézményhálózatának centralizációs folyamatát nem szabad a korábbi módon folytatni. Ehhez akár központi beavatkozás is szükséges lehet (mint ahogyan azt a termelőszövetkezetek összevonási kampányának megállapításánál alkalmaztuk). Valószínűleg elégséges lenne a szervezetek önállóságának biztosítása, az indokolatlan külső beavatkozások megszüntetése. Akkor feltehetően a centralizáció csak ott és olyan mértékben jelentkezne, ahol a szervezetek fejlődése valóban indokolja.

Az indokolt és hatékony összevonásoknak is lehet kedvezőtlen települési hatása. Ezt új szervezeti formákkal ellensúlyozni lehet, amelyekre már sok jó kezdeményezéssel is találkozunk (pl. mozgó szolgáltatások).

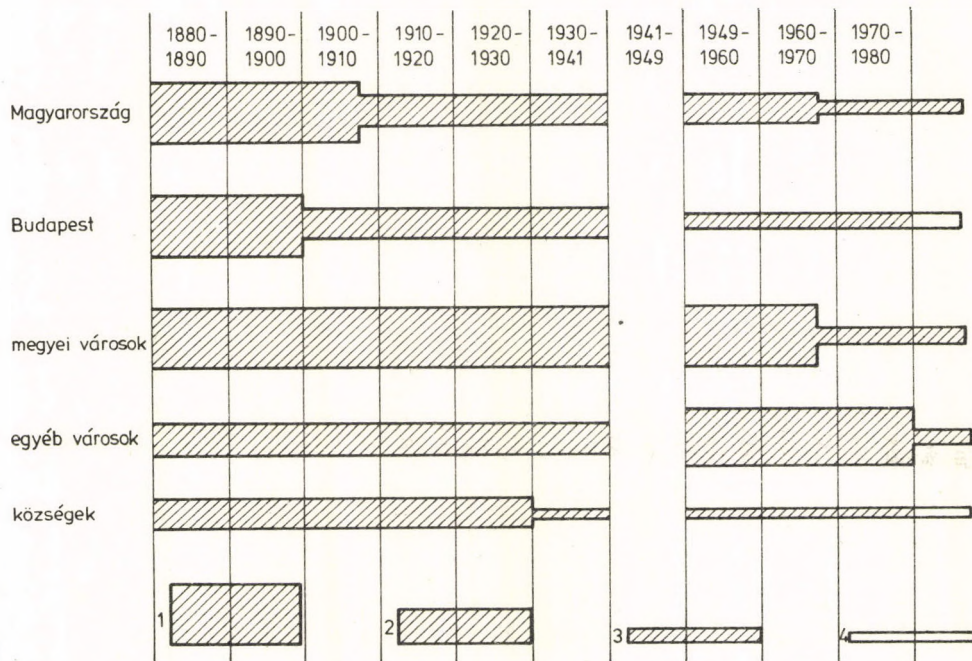
3. A községek népesség-megtartó képességének fokozását pontosabban kell értelmeznünk és terveznünk. A közvéleményben a figyelem az elmúlt évtizedben a falusi településkörnyezet elmaradottsága felé fordult. Az elmara-

dottság kétségkívül elvándorlásra készítő, társító erő és társadalmi igazságtalanságok forrása is lehet — ám a falvak infrastrukturális fejlesztése a népesség-megtartó képesség fokozásához nem elégséges.

Szükséges fokozni a községek foglalkoztató képességét is, nem is elsősorban mennyiségi értelemben, hanem minőségi választékában. Ez főleg úgy képzelhető el, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek — kodifikáltan is — a falu *általános* (termelő és szolgáltató) szervezetévé válnak, nemcsak ipari, hanem *tercier* tevékenységük is bővül.

Fontos elem a községek népesség-megtartó képességének erősítésében a falusi lakosság teljes társadalmi emancipációja. A falusi népességnek el kell hinnie, hogy társadalmi felemelkedésének nem az elvándorlás az egyetlen útja; hogy a falu nem a múltból ittmaradt, átmenetileg még létező településforma; hogy a szövetkezeti tulajdon és a kistermelés nemcsak pillanatnyi helyzetünkben eltűrt, hanem a fejlett szocialista társadalomba is beilleszthető formák. Évtizedek elmentés törekvései és keserű tapasztalatai után a falusi településközösségek helyreállítása, önbizalmuk visszaadása nem könnyű, nem gyorsan megoldható s csak tetteken keresztül elérhető — de nélkülözhetetlen feladat.

4. A falusi települések egy csoportja a modern dekoncentrációs szakasz követelményeinek nem tud eleget tenni. Az elnéptelene-

dő kisfalvak egy részének hanyatlása, megszűnése nem kerülhető el. Ezek a települések már régen tempót vesztek, a tökéletes fejlődés kihívására sem tudtak válaszolni. Jól ismert, elnéptelenedő kistájaink — Cserehát, Őrség stb. — népességmaximumukat a múlt század 70-es, 80-as éveiben érték el, hanyatlásuk a 20. század egész folyamán tartott s általában átlépte a visszafordíthatóság küszöbét. A dekoncentrációs szakasz tehát hazánkban is együtt jár a falusi térségen belüli koncentrációs folyamatokkal. E folyamatok — pl. a Duna-Tisza közti tanyák besűrűsödése révén — új falvakat is létrehoznak, amelyekre eddig kevés figyelmet fordítottunk.

Összefoglalva: úgy vélem, hogy hazánk társadalmi-gazdasági fejlődésének eredményeként a modern urbanizációs ciklus relatív dekoncentrációs szakaszában van. A településpolitikának — és a megalapozó kutatásoknak — azt a célt kell szolgálnia, hogy településhálózatunk, átalakulása során, viszonylag kevés konfliktussal s megrázkódtatással vegye fel az e szakaszra jellemző fejlődési pályát.

1. ábra. A népességváltozás jellege településcsoportonként (1870–1980; a jelenlegi településcsoportok). 1. egyenletes mértékű exponenciális növekedés; 2. egyenletes mértékű lineáris növekedés; 3. csökkenő ütemű parabolikus növekedés; 4. népességcsökkenés;

Forrás: Daróczi Eta: *Városok és városkörnyékek népességének időbeni és keresztmetszeti vizsgálata Magyarországon, 1870–1980 között*, Budapest, 1982 (kézirat)

IRODALOM

- ANDORKA RUDOLF (1979): *A magyar községek társadalmának alakulása* Gyorsuló idő, Magvető, Budapest
- ANDORKA RUDOLF–HARCSA ISTVÁN (1983): *A magyar községek társadalmának változásai az elmúlt tíz évben*, Társadalmi Szemle, 38/2., 39–50.
- ANDRÁSSY ADÉL (1980): *Vállalatnagyság és hatékonyság a termelőségvetkezetekben* Közgazdasági Szemle, 27/12., 1438–1451.
- A településegységek kialakulásának folyamata a hetvenes évtizedben*, Területi Statisztikai Évkönyv (1982), KSH, Budapest, 15–31.
- BARTA GYÖRGYI (1979): *A falusi ipar területi problémái*, Területi Statisztika, 29/4., 377–390.
- BARTA GYÖRGYI–ENYEDI GYÖRGY (1981): *Iparosodás és a falu átalakulása*. Közgazdasági és Jogi, Budapest
- BEALE, C. L. (1977): *The Recent Shift of United States Population to Nonmetropolitan Areas 1970–75*, International Regional Science Review, vol. 2., No. 2., 113–122.
- BELUSZKY PÁL (1973): *Adalékok a magyar településhierarchia feltáráshoz 1900–1970*, Földrajzi Értesítő 22/1., 121–142.
- BELUSZKY PÁL–SIKOS T. TAMÁS (1979): *Szolnok megye falusi településeinek típusai*, Alföldi Tanulmányok, 3. Békéscsaba, 89–116.
- VAN DEN BERG, L.–DREWETT, R. et al. (1982): *Urban Europe. A Study of Growth and Decline*, Pergamon Press, Oxford-New York
- BERRY, B. J. L. szerk. (1976): *Urbanization and Counterurbanization*. Sage, London.
- CHOREV, B. SZ.–KISZELEVA, G. P. (1982): *Urbanizacija i demograficeszkie processzú*, „Finanszú i sztatistika”, Moszkva
- ENYEDI GYÖRGY (1980): *Falvaink sorsa*, „Gyorsuló idő”, Magvető, Budapest
- ENYEDI GYÖRGY szerk. (1976): *A magyar népgazdaság fejlődésének területi problémái*, Akadémiai, Budapest

- ENYEDI GYÖRGY (1981): *A magyar településhálózat átalakulási tendenciái*, Magyar Tudomány, 88/10., 727–734
- ERDEI FERENC (1974): *Magyar falu* (Hasonmás kiadás), Akadémiai, Budapest
- ERDEI FERENC (1971): *Város és vidéke*, „Magyarország felfedezése 1.”, Szépirodalmi, Budapest
- FODOR LÁSZLÓ (1973): *Falvak a nagyvárosok árnyékában*, Kossuth, Budapest
- FRIEDRICH, J. szerk. (1978): *Stadtentwicklungen in kapitalistischen und sozialistischen Ländern*, Rowohlt, München
- GOTTMAN, J. (1961): *Megapolis: the urbanized northeastern seaboard of the United States*, Pergamon Press, New York
- KILÉNYI GÉZA (1982): *A községi közigazgatás fejlődési tendenciái és fejlesztési lehetőségei*, (kézirat) MTA FKI, Budapest
- KONRÁD GYÖRGY–SZELENYI IVÁN (1971): *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai*, Valóság 15/12., 19–35.
- KOPP, A. (1967): *Ville et Révolution*, Anthropos, Paris
- KORNAI JÁNOS (1982): *Az egyensúly mint közgazdasági kategória*, Magyar Tudomány, 89/8–9., 598–611.
- KORÓDI JÓZSEF–KÖSZEGFALVY GYÖRGY (1971): *Városfejlesztés Magyarországon*, Kossuth, Budapest
- KOVÁCS TIBOR (1981): *Magyarország településhálózata és fejlődésének főbb tendenciái*, Statisztikai Szemle, 58/11., 1061–1081.
- KÖSZEGFALVY GYÖRGY (1978): *Az urbanizációs folyamat várható hatásai a településhálózat szerkezetének átalakulására, fejlődésére*, Területi Statisztika, 28/6., 638–648.
- KÖSZEGFALVY GYÖRGY (1982): *Regionális tervezés*, Műszaki, Budapest
- KULCSÁR VIKTOR Szerk. (1976): *A változó falu*, Gondolat, Budapest
- LACKÓ LÁSZLÓ (1981): *Gondolatok a településhálózat fejlesztéséről*, Területi Statisztika, 31/2., 121–130.
- LAPPO, G. M.–MAJERGOJZ, I. M.–PIVOVAROV, Ju. L. (1974): *Urbanizacija mira*, Voproszű Geografii, No. 96., Múszl, Moszkva

- LETTRICH EDIT (1975): *Településhálózat, urbanizáció, igazgatás*, MTA Állam- és Jogtud. Intézet, Budapest
- PERCZEL KÁROLY–GERLE GYÖRGY (1966): *Regionális tervezés és a magyar településhálózat*, Akadémiai, Budapest
- PERCZEL KÁROLY (1977): *A gazdasági-társadalmi és az urbanizációs fejlettség viszonya az ország területi struktúrájában*, Településtudományi Közlemények, 26., 69–100.
- RAFT MIKLÓS (1977): *A helyi államigazgatás*, Társadalmi Szemle, 32/6., 66.
- ROMÁNY PÁL (1973): *A tanyarendszer ma*, Kossuth, Budapest
- TÓTH JÓZSEF (1978): *Az alföldi városfejlődés elmúlt évszázada és az országos településhálózat-fejlesztési koncepció*, Alföldi Tanulmányok 2., Békéscsaba, 125–150.
- The World Environment 1972–1982 (HOLDGATE, M. W.–KASSAS, M.–WHITE, G. F. eds.), UNEP, Dublin, p. 333.
- VANCE, J. R. (1978): *Metropolitan America – Evolution of an Ideal*, in GY. ENYEDI ed., *Urban Development in the USA and Hungary*, Akadémiai, Budapest, 15–45.
- VÁGI GÁBOR (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért*, Közgazdasági és Jogi, Budapest

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Klaniczay Júlia

A tipográfia és a kötéstervezés Löblin Judit munkája

Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

Terjedelem: 1,98 (A/5) ív – AK 1623 k 8486

HU ISSN 0236–6258

12867 Akadémiai Kiadó és Nyomda

Felelős vezető: Hazai György

Ára: 16, - Ft